

AUDRIUS BEINORIUS

Vilniaus universitetas, Lietuva
Vilnius University, Lithuania

VIRVĖ AR GYVATĖ? ILIUZIJŲ SAMPRATA INDIŠKOJE EPISTEMOLOGIJOJE

Snake or Rope? The Conception of Illusions
in Indian Epistemology

SUMMARY

The present paper is dedicated to the analysis of the conception of illusions in the classical Indian philosophy. It will display the varying interpretations on both the perceptual and metaphysical levels. An attempt is made to answer the questions: what place the theory of illusions (*viparyaya*, *bhrānti*, *vibhrānti*, *adhyāsa*, *bhrama*) has occupied in the general scheme of Indian theory of knowledge (*pramāṇa-śāstra*); how illusions differ from dreams (*svapna*), hallucinations (*mānasa bhrānti*), doubts (*saṃśaya*), fancy (*kalpanā*) and yogic perception (*yogipratyakṣa*); how to explain the causality of illusions; what types of illusions were differentiated in India; what theories regarding the nature of illusions were developed; and what kind of controversy has been elaborated among the different philosophical schools (*darśana*) in India? The research is based on the primary Sanskrit sources of Brahmanical (*Nyāya*, *Vaiśeṣika*, *Vedānta*, *Mīmāṃsā*, *Yoga*) and Heterodox schools (Buddhism, Jainism). The paper also includes contemporary critical studies and applies the methodologies of epistemological analysis of perception and comparative typology. The conclusion is that there is no single all-encompassing theory of illusions and explication of its causality in Indian philosophy. The divergent theories could be compared to diverse contemporary Western psychological and epistemological perspectives: direct realism, phenomenalism and representationalism.

SANTRAUKA

Šiame straipsnyje siekiama aptarti iliuzijos sampratą klasikinėje Indijos filosofijoje ir atskleisti skirtingas jos suvokimo perspektyvas tiek percepcinėje, tiek ir metafizinėje plotmėse. Bandoma atsakyti į klausimus: kokią vietą bendroje indų pažinimo teorijos (*pramāṇa-śāstra*) schemoje užima iliuzijų (*viparyaya*, *bhrānti*, *vibhrānti*, *adhyāsa*, *bhrama*) samprata? Kuo iliuzijos skiriasi nuo sapnų (*svapna*), haliucinacijų (*mānasa bhrānti*), dvejonės (*saṃśaya*), fantazijos (*kalpanā*) ir juginės percepcijos (*yogipratyakṣa*)? Kaip aiškinamas iliuzijų at-

RAKTAŽODŽIAI: iliuzija, haliucinacija, sapnas, vaizduotė, Indijos filosofija, epistemologija.

KEY WORDS: illusion, hallucination, dream, imagination, Indian philosophy, epistemology

siradimo priežastingumas? Kaip iliuzijos buvo tipologizuojamos, kokios egzistavo iliuzijų teorijos ir kokia kontraversija vyko tarp skirtingų filosofinių Indijos mokyklų (*darśana*)? Tai daroma remiantis pirminiais brahmaniškųjų (njaja, vaišešika, vedanta, mimansa, joga) ir heterodoksinių (budizmas, džainizmas) mokyklų sanskrito šaltiniais, šiuolaikine kritine literatūra ir pasitelkus epistemologinės percepcijų analizės bei lyginamąją tipologinę metodologiją. Daroma išvada, jog Indijoje nėra bendros iliuzijų ir iliuzijų priežastingumo sampratos; iliuzijų teorijos ir jų tipologija gali būti siejamos su įvairiomis šiuolaikinės psichologijos ir Vakarų filosofinės epistemologijos perspektyvomis: tiesioginiu realizmu, fenomenalizmu ir reprezentacionalizmu.

ĮVADAS: KAS YRA IR NĖRA ILIUZIJA?

Vakarų filosofijoje epistemologinė tematika – kaip mes pažįstame pasaulį – visada buvo susijusi su iliuzijų ir haliucinacijų problematika. Juk esminis epistemologinių analizių ir debatų tikslas – atrasti universalius kriterijus, padedančius atskirti teisingą ir patikimą patyrimą nuo iliuzinio ir klaidingo. Antraip, šiuolaikinio rusų filosofo ir psichologo Vadimo Rudniovo žodžiais tariant, gali kilti įtarimas, jog mes visi gyvename šizotikrovėje ir kuriame šizokultūrą¹. Nuo ankstyviausių ikifilosofinių spekuliacijų, nepasitikint vien tik jusliniu patyrimu, iliuzijos samprata buvo plėtojama ir indiškoje kultūroje. Indiška iliuzinės percepcijos analizė yra daugiau psichologinė, tačiau glaudžiai susijusi ir su epistemologiniais bei metafiziniais samprotavimais. Ypatin gas dėmesys buvo skirtas tipologinei iliuzijų klasifikacijai, nors analizuojamos ne visų juslių sukeliama iliuzijos ir pasitelkiamas ribotas skaičius iliustruojančių pavyzdžių. Kita vertus, Indijos filosofinėse mokyklose (*darśana*) vyravo gana savitos iliuzijos sampratos, nurodomi kitokie priežastiniai iliuzijų kilmės mechanizmai ir psichologiniai bei medicininiai veiksniai. Tarp mokyklų vyko arši ir sofistikuota kontraversija, kuri buvo plėtojama nuo psichologinio ir fiziologinio ligi ontologinio ir metafizinio lygmens.

Encyclopaedia Britannica iliuziją apibūdina dviem pjūviais – patyriminiu ir interpretaciniu. Pirmiausia suvokiant ją kaip specifinį percepcinį patyrimą, kai apie realų išorinį stimulą mus pasiekusi informacija sužadina klaidingą objekto ar įvykio suvokimą arba neteisingą jo įspūdį. Antra, kaip realaus sensorinio stimulo klaidingą reprezentaciją sąmonėje arba, kitaip tariant, objektyviai tikrovei prieštaraujančią jutiminio patyrimo interpretaciją². Kaip netrukus matysime, abu šie pjūviai detalčiai analizuojami ir klasikiniėje Indijos filosofijoje.

Indijos pažinimo teorija (*pramāṇaśāstra*), išskirdama šešis patikimus pažinimo šaltinius, pabrėžia, jog jutimas, percepcija (*pratyakṣa*) yra pirmas ir pagrindinis šaltinis, nes, kaip teigia njajikas Uddyotakara (VI a.), jutimas vienaip ar kitaip pagrindžia ir kitus pažinimo būdus³. Todėl indai skiria dviejų tipų iliuzijas – percepcinę iliuziją (*viparyaya*, *bhrānti*, *vibhrānti*, *adhyāsa*, *bhrama*) ir transcendentinę, metafizinę iliuziją (*māyā*). Transcendentinė iliuzija – tai taikoskyros tarp visos žmogiškos empirinės patirties ir metafizinės, absoliučios tikrovės ignoravimas⁴. Percepcinė iliuzija – tai suvokimo klaida, sutrikimas, pateikiantis regimybę kaip tikrovę. Tačiau tokia iliuzija yra laikina, ją koreguoja kitas

patyrimas. Todėl dažnai ji siejama tiesiog su klaidos ar klaidingo pažinimo (*mithyājñānam, khyāti*) samprata. Pvz., Kaṇāda *Vaiśeṣika sūtroje* teigia: „Neišmanymą lemia jutimo organų sutrikimai ir ydingas ankstesnis patyrimas: tai klaidingas žinojimas.“⁵ Patañjalis *Yoga sūtroje* klaidą aiškina taip: „Netikru pavidalu besiremiantis klaidingas pažinimas [vadinamas] suklydimu.“⁶

Njajos mokyklos komentatorius Jayanta Bhaṭṭa (IX a.) savo traktate *Nyāyama-jarī* iliuzinę percepciją skiria į juslių sukeltą iliuziją (*indiyajā bhrānti*) ir proto sužadintą haliucinaciją (*mānasa bhrānti*)⁷. Pirmąją sukelia arba išorinio stimulo, arba juslių organų defektas (*viśaya-doṣa*), o antrąją – mentalinio organo, proto veiklos sutrikimas (*manodoṣa, antahkarana-doṣa*). Pirmoji visada turi objektyvų išorinį pagrindą (*adhishthāna*) ir būna sukeliamą išorinio stimulo (*sālambana*), o antroji neturi tokio objektyvaus išorinio pagrindo (*niradhishthāna*) ir išorės stimulo (*nirālambana*). Išorinio stimulo pavyzdžiai, pasak Jayanta Bhaṭṭos, yra iliuzinis sidabro regėjimas perlamutre arba dykumoje saulės spinduliuose atsispindintys vandens lašai. Kartus cukraus skonis, dvigubo mėnulio ar plaukų gumulo regmė (*myodespopsia* indų medicininėje literatūroje vadinama *timira*) yra juslių organų defekto sukelta percepcinė iliuzija. Haliucinacijos neturi išorės stimulo ir objektyvios atspirties pamato, jas sužadina pats protas. Kai išsiskyrimo ilgesio užvaldytas jaunuolis, apimtas aistros, pradeda mylimąją matyti šalia, nors ji iš tiesų yra toli, – tai haliucinacija. Ją sukelia erdvėje ir laike tolimų objektų prisiminimas, sužadintas nesąmoningų anks-

tesnės patirties išpaudų (*saṃskāra*). Šią – juslinę bei mentalinę – iliuzijų tipologiją mini ir budistai, pvz., Dharmakīrtis (VII a.), atkreipdamas dėmesį į tai, jog mirażai yra pavyzdys apgaulingos, bet sensoriškai neklaidingos percepcijos.

Bet kokios priežastys lemia šių atminties išpaudų atgaivinimą? Bhaṭṭos nuomone, jas kartais atgaivina panašios kognicijos (*sadrśa vijñāna*), kartais geismas, sielvartas ir kitos stiprios aistros (*kāmaśokādi*); kartais jas sužadina dažnai pasikartojanti tų objektų percepcija (*taddarśanābhyaśa*), kartais mieguistumas (*nidrā*) arba įtemptas mąstymas (*cintā*), kartais grynai fiziologinis organizmo metabolisminių procesų sutrikimas (*dhātūnam vikṛti*), o kartais, kai nėra jokių kitų apčiuopiamų priežasčių, tai gali būti tiesiog nulėmta likimo (*adrśta, daiva*)⁸.

Sapnai (*svapna*) irgi yra savotiška atminties haliucinacija (*smṛti vibhrama*), kurią sukelia mieguistas protas, sužadindamas ankstesnių patirčių išpaudus (*saṃskāra*). Kaip ir haliucinacijų atveju, mūsų sapnuose regimi pavidalai yra ne kas kita kaip sužadinti atminties ar troškimų pavidalai. Net dievybių (*devatā*) regėjimai dažniausiai yra ilgalaikės meditacijos, minčių nukreiptumo ta tema rezultatas, todėl grynai subjektyvi haliucinacija. Turbūt vienintelis skirtumas tarp sapno ir haliucinacijos yra tas, jog haliucinacijos ištinca budros metu, o sapnus regime miegodami.

Klasikiniuose indų medicinos Āyurvedos tekstuose haliucinacijos yra vadinamos klaidinga percepcija (*mithyājñāna*), iliuzijomis (*māyā*), sąmonės pakrikimu (*moha*), arba proto sumaištimi (*bhrama*). Haliucinacijos nėra atskiras sutrikimas,

bet sudėtinė mentalinio sutrikimo simptomatika (*mānasa roga*)⁹. Pvz., Amerikos psichiatrų asociacijos žinynas (DSM-IV) haliucinaciją apibūdina kaip „sensorinį sutrikimą, sukeltą įtikinamą tikrovės pojūtį, tačiau kuris įvyksta be išorinio atitinkamo sensorinio organo stimuliacijos. <...> Vieni asmenys su klausos haliucinacijomis gali pripažinti, jog jis ar ji patiria klaidingus sensorinius jūtimus, o kiti gali būti įsitikinę, kad stimulo šaltinis yra autonomiška fizinė tikrovė [galvoje].“¹⁰

Greta šių dviejų – juslių sukeltos iliuzijos (*indiyajā bhrānti*) ir proto sužadintos haliucinacijos (*mānasa bhrānti*) – Indijos filosofai prie klaidingo pažinimo priskiria ir vaizdijimą, fantaziją (*vikalpa, kalpanā*). Pastaroji laikoma kur kas labiau subjektyvia nei dvi pirmosios ir nėra kongityvus veiksmas, nes priklauso nuo žmogaus valios (*puruṣatantra*) ir jo mentalinės kūrybos (*mānasī kriyā*)¹¹. Pasak advaita vedantos ir mahajanos budizmo mokyklų, ypač tantrizmo tradicijose, meditacija (*dhyāna*) tiesiogiai remiasi sutelktu ir intensyviu vaizdijimu ir yra neatšiejama pratybų (*sādhana*) dalis. Vaizduotėje ilgai išlaikomas detalai atkurtas objektas tampa kur kas tikroviškesnis už išorinį ir jo pagalba atliekama sąmonės transformacija. Nors njaja ir vaišešika vaizdijimą priskiria valingam, tačiau klaidingam pažinimui (*āhārya bhrama*). Prie vaizdijimo temos dar grįšime kiek vėliau, jogačaros budizmo kontekste.

Iliuzija, haliucinacija ir apskritai anomali percepcija Indijos tradicijose skiriamos ir nuo joginės percepcijos, ekstraseensorinio, paranormalaus ar supranormalaus pažinimo gebos (*yogipratyakṣa*,

yogij-āna, ṛṣij-āna, siddhaj-āna, pratibhā, dhī, praj-a, abhij-ā, kevalaj-āna), pirmąją traktuojant kaip sutrikusią, nenormalią percepciją, o antrąją – kaip aukštesnę pažinimo formą, pranokstančią įprastines laiko, erdvės, priežastingumo ir lingvistinio konvencionalumo kategorijas. Visos mokyklos plačiai analizuoja epistemologinį tokio pažinimo pagrindimą ir ypač jo verifikavimo būdus, be ko joginės regmės neįmanoma atskirti nuo paprastos iliuzijos ar psichinės patologijos¹². Joginę percepciją meditacinėmis pratybomis formuoja kiekviena konkretni tradicija, kuri ir verifikuoja bei legitimuoja konkrečias jogines patirtis. Pvz., budistas Dharmakīrtis (600–660) joginę percepciją (*yogij-āna*) nusako kaip nuo konceptualių konstrukcijų (*kalpanāpodha*) laisvą kogniciją, tai yra kogniciją, kurios turinys negali būti išreiškiamas žodžiais, ir neiliuzinę (*abhrānta*), tai yra sau neprieštaraujančią (*avisamvādin*) (*Pramāṇaviniścaya* 1.4ab)¹³. Pasitelkę tokią joginės percepcijos charakteristiką kaip neiliuziškumas, budistai siekė demarkuoti tikras kognicijas nuo, matyt, dažnų pseudokognicijų, iliuzijų ar defektyvių jūtimų.

Iliuzija Indijoje skiriama ir nuo abejonės, dvejonės (*saṃśaya*). Njajos mokyklos atstovas Udayana (XI–XII a.) atkreipia dėmesį į svarbų skirtumą tarp iliuzijos (*viparyaya*) ir abejonės, teigdamas, jog pastaroju atveju protas blaškosi tarp dviejų alternatyvų negalėdamas priimti galutinio sprendimo, o iliuzija yra galutinis, nors ir klaidingas, sprendimas. Kita vertus, iliuzijos atsiranda atmintyje atkuriant tam tikrą vieno objekto savybę, būdingą ir esamam sensoriniam patyrimui, o abejonė kyla iš dviejų skirtingų

objektų (stulpas ir žmogus) vienos bendros savybės (aukštis). Vėlesnė, naujosios njaos (*navya nyāya*) mokykla (pvz., Gaṅgeša XIII a.) teigia, jog vizualinė sidabro perlamutė regmė grindžiama ne įprastine percepcijai juslių sąveika su objektais (*laukika sannikarṣa*), nes nėra jokio tiesioginio regos sąlyčio su sidabru. Tokią vizualinę sidabro percepciją sukurianti juslių sąveika su objektais yra ypatinga, netiesioginė ir asociatyvi (*alaukika sannikarṣa*)¹⁴.

Žymus vaišešikos mokyklos komentatorius Śrīdhara (950–1000) iliuzijas skirsto irgi į dvi grupes – į išorės bei vidaus sukeltas¹⁵. Išorės sukeltos iliuzijos gali būti dvejopos: neapibrėžtos arba nekonceptualizuotos (*nirvikalpa*) ir apibrėžtos arba konceptualizuotos (*savikalpa*). Konceptualizuotos iliuzijos atsiranda, kai pirminiai neutralūs jutimų duomenys prote vienaip ar kitaip interpretuojami, nes patyrimo įvilikimas į žodžius, pasak žymiausio budistų epistemologo Diñnāgos (480–540), visada jį falsifikuoja, todėl iliuzija yra ne percepcijos, bet interpretacijos klaida. Konceptualizuodamas jutimus, gausindamas vaizdinius ir sąvokas (*prapañcayati*) protas, it žabangai ar labirintas, iškreipia ar paslepia (*samvṛta*) tikrovę, apgaubia ją mūsų troškimais, norais ir baimėmis. Štai kodėl budistinės madhyamikos mokyklos patriarchas Nāgārjuna nuolat kartoja, kad tikrovė, „tokybė“ (*tathātā*) slypi anapus žodžių srovės (*prapañca*): „nušvitusiojo nepamatys visi tie, kurie žodžiais apibūdina amžiną ir nenusakomą Budą, kalba sunaikins juos pačius“¹⁶, o tai gerokai vėliau pakartojė ir L. Wittgensteinas, sakydamas, jog „filosofija

yra kova prieš mūsų proto pakerėjimą kalbos priemonėmis“¹⁷.

Nekonceptualios iliuzijos yra tiesiogiai juslinės nedalyvaujant protui. Priminsime, jog dauguma indiškų filosofinių mokyklų protą laiko šeštąja, vidine jusle, kuri pažįsta mintis ir apdoroja jutimų duomenis, o pirmos penkios vadinamos išorinėmis ir materialiomis. Jos gali būti prezentacinės, tai yra jos kyla tik dėl pataloginių jutimo organų sutrikimų, kai, pvz., dėl bioorganinės tulžies tendencijos (*pitta doṣa*) vyravimo individo konstitucijoje šis pradeda viską matyti geltona spalva. Kita vertus, tokios iliuzijos gali būti ir reprezentacinės, tai yra kai anksčiau matytos gyvatės vaizdinys perkeliamas ant virvės. Tačiau, nepaisant to, dominuoja prezentacinis ar reprezentacinis elementas, tokia iliuzija savo esme yra juslinė, o jos priežastis – išorinio objekto ar išorės stimulo (virvės) ir sąmonėje išskylančio iliuzinio objekto (gyvatė) dalinis panašumas (vingiuotumas). O vidinės iliuzijos – tai proto sukurti vaizdiniai.

Komentuodamas vieną pamatinių vaišešikos mokyklos tekstų, *Praśastapā-dabhāṣya*, XV a. komentatorius Śāṅkara Miśra savo traktate *Kaṇādarahasya*¹⁸ atskiria du percepcinės iliuzijos tipus: 1) klaidingas iš tikrųjų juntamo objekto priskyrimas (arba jo vaizdinio perkėlimas) kitam juslių objektui (*anubhūyamānāropa*); 2) atmintyje atkurto objekto klaidingas priskyrimas kitam juslių objektui (*smāyamānāropa*).

Pirmosios iliustracija yra kartus sirupas ir geltona kriauklė, o antrosios – gyvatės regmė virvės vietoje. Iliuzinis sirupo kartumas ir regimas kriauklės gelto-

numas kyla dėl tulžingumo skonio burnoje ir tulžies gelsvumo (geltos) akyje, kurie tikrai juntami, tačiau klaidingai priskiriami sirupui ar kriauklei. Tiek perkeliamas objektas, tiek ir objektas, ant kurio perkeliama, yra juntami iš tiesų, tik vienas – jutimais, kitas – sąmonėje. Antrojo tipo iliuzijos kyla dėl juslių sąveikos su sąmoniniais išpaudais (*samskāra*), analogiškai atpažinimo mechanizmui. Tokių iliuzijų nesužadina nei vien tik joslės, ir ne tik ankstesnės patirties išpaudai, tai gimsta dėl judviejų ryšio, ir ypatingą vaidmenį atlieka atmintis (*smṛti*) bei jos projekcijos. Pvz., sidabro vaizdinys perlamutre atsiranda regai sąveikaujant su perlamutru, pastarojo

spindesiui atmintyje atgaivinus panašų, anksčiau regėtą, sidabro spindėjimą.

XIV a. džainų mokyklos komentatorius Jayasiṃhasūris pirmąjį iliuzijos tipą aiškina pasitelkęs dvigubo mėnulio pavyzdį. Pirštu paspaudus akies obuolį, mėnulis atrodo dvigubas, o paliovus spausti lieka tik vienas mėnulis. O kartais dvigubo mėnulio iliuzija kyla dėl patamsėjusio (*timira*) akies obuolio, dėl kurio išsišakoja į jį patenkantis šviesos spindulys. Antrąjį iliuzijos tipą Jayasiṃhasūris iliustruoja sapnuojamo dramblio pavyzdžiu. Kadaisė matytas dramblio vaizdinys atkuriamas mūsų vidinėje regoje sapno metu, nors iš tiesų jo nėra.

APIE ILIUZIJŲ PRIEŽASTINGUMĄ

Kokios yra pagrindinės iliuzijų priežastys, pasak Indijos mokyklų? Šiuo klausimu mokyklos irgi nesutaria, tarp jų vyko aršūs debatai, akcentuojamos skirtingos priežastys. Tačiau apibendrintai galime išskirti tris priežasčių grupes.

Pirma, tai įvairūs jutimo, percepcijos sąlygų ir aplinkybių defektai. Juslinis patyrimas neatsiejamas nuo išorinių jutimo objektų ir patį jutimą veikiančių išorės sąlygų, tokių kaip tinkamas apšvietimas, atstumas ir pan. Toks patyrimas vyksta per jutimų organus (*indriyas*) ir vidinį mentalinį organą (*antaḥkāraṇa*), be kurio joslės negali apdoroti gautų išorės duomenų ir kuris vidinės percepcijos atveju tiesiog pats kuria mintis, vaizdinius ir atgamina prisiminimus. Be to, kiekviename jutiminiame patyrimo dalyvauju ir Aš (*ātman*). Pasak Jayanta Bhaṭṭos *Nyāyama-jarī*, jei bent viena iš

šių sąlygų yra pažeista, tai neišvengiamai sukelia iliuzinę percepciją¹⁹.

1. Kai kurios iliuzijos kyla dėl išorinių juslių stimulų ar objektų didelio atstumo, judėjimo, panašumo ir panašių trūkumų (*viśaya doṣa*). Pvz., jau minėta virvė ant tako gali pasirodyti panaši į gyvatę, sukamas ratu deglas sukelti ugninio rato regimybę (psichologijoje vadinamasis *phi* fenomenas, arba stroboskopinis efektas), o saulėlydžio nuspalvinti debesys gali sukelti dangišku būtybių miesto viziją.

2. Kai kurios iliuzijos gali kilti dėl transporto priemonių, kuriomis keliaujame, judėjimo (*bāhyāśraya doṣa*), kai, pvz., sėdint valtyje gali pasirodyti, jog ne valtis, o aplinkiniai medžiai juda. Tai psichologijoje vadinama „judėjimo paralaksu“. Budistas Diṇṇāga tai vadina pseudopercepcija (*pratyakṣābhasa*).

3. Kitos iliuzijos gali kilti dėl nepakankamų ar netinkamų patyrimo sąlygų, tokių kaip prietema, migla, triukšmas ir kt.

4. Iliuzijas neretai sukelia sutrikę ar ligos paveikti juslių organai (*bāhendriya doṣa*) – geltos nuspalvinta rega ar silpna klausa. Ypač pabrėžiamas medicininis vienos iš trijų pagrindinių bioorganinių funkcijų, varų (*kapha, pitta, vāta*) dominavimas, darantis įtaką konkrečių juslių veiklai, pvz., *vāta doṣa* yra susijusi su klausa ir lytėjimu.

5. Kai kurias iliuzijas lemia patologinis šių bioorganinių varų sutrikimas (*adhyātmagata doṣa*), pvz., ugninės *pitta doṣos* sutrikimas gali sukelti apie 40 ligų ir regėjimo iliuzijas.

6. Neretai iliuzijas sužadina proto, mentalinio organo veiklos sutrikimas (*manodoṣa, antaḥkarana-doṣa*). Turimi omenyje ne fiziologiniai smegenų sutrikimai, o kokybiniai emociniai proto atspalviai. Pvz., stiprių aistrų, troškimų ar agresyvių emocijų (*rāja guṇa*) užvaldytas protas regi tai, ko geidžia, o vangus, inertiškas, mieguistas protas (*tamo guṇa*) lengvai pradeda matyti vaizdinius, tai yra sapnuoti. Būtent tokios iliuzijos ir yra priskiriamos haliucinacijų kategorijai.

7. Galiausiai, galimos ir liguisto „aš“ sukeltos iliuzijos (*pramātr doṣa*). Pavydas ir pyktis, puikybė ir neapykanta bei kitos panašios būsenos radikaliai iškreipia mūsų percepciją, deformuoja išorinio pasaulio, savęs, žmonių ir santykių suvokimą. Medicininėje Āyurvedos tradicijoje tai siejama su endogeninės ar egzogeninės kilmės ligomis, pamišimu (*unmāda*) ir dvasių apsėdimu (*bhūtonmāda*)²⁰.

Antrą iliuzijų priežasčių grupę mini Kumārila Bhaṭṭos (VII a.) atstovaujama

mimansos mokykla ir sieja ją su klaidinga jutimo organų sąveika (*asamprayoga*) su atitinkamais jutimo objektais. Teisinga percepcija yra grindžiama teisinga ir tiesiogine juslių ir realių objektų (*sat*) sąveika (*satsamprayoga*): rega regi pavidalus, klausa girdi garsus ir t. t. Jei objekto nėra, o mes turime jutiminį patyrimą, tai byloja apie imaginacinę ar iliuzinę percepciją, analogišką sapno turiniams, kurie neturi konkrečios išorinės jutiminės atspirties. Tad sapnai prilygsta haliucinacijoms. Bet jei patyrimo objektas yra realus, tačiau sąveika tarp jo ir juslių yra neteisinga, arba kai juslės sąveikauja su vienu objektu (virvė), o sąmonėje iškyla kito objekto vaizdinys (gyvatė) – vėl turime iliuziją. Pastarąją iliuzijų priežastį, kaip atskirą, išskiria mimansakai, o njašos ir vaišešikos mokyklos ją sieja su anksčiau minėtomis pirmąja ir ketvirtąja iliuzijų atsiradimo sąlygomis.

Trečia iliuzijų priežasčių grupė siejama su nesąmoningais ankstesnės patirties išpaudais (*samskāra*). Kaip jau buvo minėta, šie išpaudai lemia reprezentacines iliuzijas, kai sidabro vaizdinys perlamutre atsiranda regai sąveikaujant su perlamutru, pastarojo spindesiui atmintyje atgaivinus panašų, anksčiau regėtą, sidabro spindėjimą. Taigi spindesio panašumas sužadina sidabro vaizdinio išpaudą atmintyje, ir rega kartu su šiuo išpaudu sukuria iliuzinę sidabro percepciją. Būtent *samskāros* lemia ir proto generuojamas haliucinacijas²¹.

Vaišešikos mokyklos autoritetas Prāśastapāda (VII a.) teigia, kad iliuzinė percepcija kyla ir dėl klaidingo vieno praeities objekto painiojimo su kitu²². Klaida įvyksta dėl jutimo organo veiklą

iškreipiančios išbalansuotos bioorganinės funkcijos. Tiesiogiai apčiuopdama karvę, rega neatpažįsta savito karvės pavidalo, nes yra iškreipta tokio došų disbalanso. Tačiau iš kur atsiranda nesančio arklio pavidalas? Pasak Śrīdharos, dėl panašumo sąmonėje sužadintą kadaise matyto, bet realiai neegzistuojančio arklio pavidalą protas priskiria regos duomenims, ir arklio vaizdinys perkliamas ant karvės jutimo. Tai reiškia, jog sąmonėje sužadinti ankstesnio patyrimo vaizdiniai gali gyventi autonomišką gyvenimą, mažai priklausomą nuo išorės stimulų ir sensorinių jutimų.

Skirtingai Indijos filosofinės mokyklos atsako ir į epistemologiniu požiūriu svarbų klausimą: ar iliuzija savo esme yra prezentacinis, ar reprezentacinis veiksmas? Mimansos atstovas Prabhākara mano, jog iliuzija yra kompleksinis dviejų veiksmų – prezentacinio patyrimo (*anubhava*) ir reprezentacinės atminties (*smaraṇa*) derinys, ir, kol iliuzija tęsiasi, mes nesame pajėgus šių dviejų veiksmų

atskirti. O prezentacinio jutimo nuo reprezentacinės atminties nepajėgiame atskirti (*vivekākhyāti*) dėl to, kad tuo metu aptemus atminčiai (*smṛtipramoṣa*) nebesuvokiame, jog tai ne dabartinis jutiminis patyrimas, o mūsų sąmonėje sužadintas praeities patyrimo vaizdinys.

Njajos, vaišešikos bei vedantos atstovai teigia, kad iliuzija yra tik prezentacinio patyrimo veiksmas. Žvelgdami į perlamutrą, mes pirmiausia atkreipiame dėmesį į tas savybes, kurios būdingos tiek perlamutru, tiek sidabru (pvz., spindėjimas) ir ignoruojame kitas perlamutru būdingas savybes. Ši viena išryškinta bendra savybė asociatyviai primena kitas sidabro savybes. Tačiau sidabro prisiminimas, sąveikaudamas su regos organu, sukelia sidabro percepciją, todėl mes sidabrą patiriame ne kaip prisiminimą, o kaip tiesioginį jutimą²³. Todėl, pasak njajos-vaišešikos bei vedantos mokyklų atstovų, iliuziją traktuodami vien tik kaip praeities patyrimo atkūrimą, mes ignoruotume jos sensorinį pobūdį.

Literatūra ir nuorodos

¹ Вадим Руднев, *Введение в шизореальность*, Москва: Аграф, 2010, с. 5.

² Žr.: <https://www.britannica.com/topic/illusion>

³ *Sarvāpamānānām pratyakṣa pūrvakatvād iti* – Uddyotakara, *Nyāya-vārttika*, ed. V. P. Dvivedin. Varanasi: Chawkhamba, 1915, 1.1.3.

⁴ Plačiau apie majos sampratos raidą Indijos kultūroje žr.: Teun Goudriaan, *Māyā: Divine and Human*. Delhi: Motilal Banarsidass, 2008.

⁵ *indriyadoṣāt saṃskāradoṣācchāvidyā / tadduṣṭajñānamā - Vaišeṣika sūtra* 9.2.10–11.

⁶ *viparyayo mithyājñānamatadrūpapraṭiṣṭham - Yoga sūtra* 1.8.

⁷ *Jayanta Bhaṭṭa's Nyāyama-jarī*. Benares: Vizianagar Sanskrit Series, 1895, p. 185, 545.

⁸ Ten pat, p. 89.

⁹ Priminsiu, jog nuo 1920 m. psichologijos vadovėliai percepcijos sutrikimus atskyrė nuo haliucinacijų, pastarąsias paliekant vien psichiatrijos sferai. Ir tai stabdė psichologinį haliucinacijų tyrimą iki pat devintojo dešimtmečio. Žr.: T. R. Sarbin, B. J. Juhasz, *The Historical Background of the Concept of Hallucinations*. *Journal of the History of the Behavioral Sciences* 5, 1967, p. 339–358.

¹⁰ *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*. 4th edition. Washington, DC: American Psychiatric Association, 1994, p. 767.

¹¹ Dinesh Chandra Bhattacharya, *Aspects of Indian Psychology*. Narendrapur: Ramakrishna Mission Ashrama, 1988, p. 137.

¹² Apie joginę percepciją plačiau žr.: *Yogic Perception, Meditation and Altered States of Consciousness*

- ness, ed. by Eli Franco. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2009.
- ¹³ Ernst Steinkellner, *Dharmakīrti's Pramāṇaviniścaya, Chapters 1 and 2*. Beijing/Vienna: China Tibetology Publishing House/Austrian Academy of Sciences Press, 2007.
- ¹⁴ Jadunath Sinha, *Indian Psychology*. Vol. I–III. New Delhi: Motilal Banarsidass, 1986, I: 79.
- ¹⁵ Śrīdhara's *Nyāyakandalī*. Benares: Vizianagar Sanskrit Series, 1895.
- ¹⁶ *prapañcayanti ye buddhaṃ prapañcātī tam avyayaṃ,*
- ¹⁶ *prapañcahataḥ sarve na paśyanti tathāgataṃ -* Nāgārjuna, *Madhyamaka-kārikā*, ed. by P.L. Vaidya. Darbhanga: Mithila Institute, 1960, XXII:15.
- ¹⁷ Liudvigas Witgenšteinas, *Filosofiniai tyrinėjimai. Rinktiniai raštai*. Mintis: Vilnius, 1995, §109.
- ¹⁸ Śāṅkara Mīśra's *Kaṇādarahasya*. Benares: Chauhamba Sanskrit Series, Nr. 231, p. 119–120.
- ¹⁹ *Jayanta Bhaṭṭa's Nyāyama-jarī*. Benares: Vizianagar Sanskrit Series, 1895, p. 173–185
- ²⁰ *Caraka-saṃhitā*, ed. by P. Sharma, 2 vols. Delhi: Chaukhambha Orientalia, 1994, II.7.6. Žr. taip pat Horacio Fabrega Jr., *History of Mental Illness in India: A Cultural Psychiatry Retrospective*. Delhi: Motilal Banarsidass, 2009.
- ²¹ Apie nesąmoningus ankstesnės patirties įspaudus (*saṃskāras*) ir jų funkcijas daugiau žr.: Audrius Beinorius, *Play of Subconscious: On the saṃskāras and vāsanās in Classical Yoga Psychology*, *Acta Orientalia Vilnensia*, Vol. 5, 2005, p. 168–184.
- ²² *Praśastapādabhāṣya on Vaiśeṣika sūtra*. Benares: Vizianagar Sanskrit Series, 1895, p. 177.
- ²³ *Jayanta Bhaṭṭa's Nyāyama-jarī*. Benares: Vizianagar Sanskrit Series, 1895, p. 180–181. Taip pat žr. šiuolaikinį vertimą: *Jayanta Bhatta Nyayamanjari: The Buddhist Refutation of jati*. A Critical Edition (trans.) Kei Kataoka in *The Memoirs of Institute for Advanced Studies on Asia*, 160: 636(1)–594(43), 2011.

B. d.